

УДК 342.25(477)

Ю.М. КИРИЧЕНКО, канд. юрид. наук,
Харківський національний університет внутрішніх справ

ПОШИРЕННЯ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА ТА ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ В МІСТАХ УКРАЇНИ

Ключові слова: міське самоврядування, Магдебурзьке право, міцеві органи влади

Міське самоврядування України, як і будь-якої держави, відображає певні традиції свого народу, рівень розвитку суспільства нашої країни та має давню історію. На думку одних вчених, міське самоврядування виникло в Європі в період переходу від феодалізму до буржуазного ладу, тобто було пов'язано з буржуазно-демократичними революціями [1, с.514]. Інші зазначають, що міське самоврядування – це довготривале явище в соціальному та політичному житті людства і його витoki сягають громадського та племінного самоврядування в додержавницький період [2, с.17]. Досить часто в науковій літературі наголошується, що саме на підставі Магдебурзького права середньовічне міське самоврядування поклало початок становленню місцевого самоврядування в сучасному його розумінні та було його першою історичною формою.

Питання формування, становлення та розвитку інституту місцевого самоврядування досить часто постають предметом наукового осмислення як вітчизняних, так і зарубіжних вчених та широко досліджуються протягом останніх років, проте й сьогодні не втрачають своєї актуальності. Тому метою статті є дослідження періоду XIV–XVIII ст. в історії становлення місцевого самоврядування України, коли воно розвивалося на основі Магдебурзького права.

У більшості досліджень Магдебурзьке право визначається як середньовічне міське право, за яким міста частково звільняються від центральної адміністрації або влади фео-

дала та створюють органи місцевого самоврядування. Змістом самоврядування було те, що місто, не зв'язане обмеженнями з боку центральної адміністрації, могло вільно розвиватись та доходити повного господарського розвитку.

Назва «Магдебурзьке право» походить від назви німецького (саксонського) міста Магдебург, яке у 1188 р. отримало право (привілеї) на самоврядування від архієпископа Віхмана – власника міста, а в 1294 р. це право підтвердив саксонський курфюрст Альберт.

Магдебурзьке право – це збірник законів, що виник у кінці XIII століття із «Саксонського Зерцала» і магдебурзького міського шеффенського права. Воно закріплювало права міських станів – купців, міщан, ремісників, було юридичним виявом успіхів міського населення в боротьбі проти феодалів, встановлювало порядок обрання і функціонування органів міського самоврядування, регулювало питання торгівлі, опіки, успадкування, визначало покарання за окремі види злочинів. Отримавши Магдебурзьке право, місто сплачувало в державну казну певну суму грошей, частина натуральних повинностей ліквідувалася, встановлювались єдині податки з ремесел та торгівлі, місто звільнялося від управління і суду королівських чи великокнязівських намісників.

Після отримання привілеїв на здійснення самоврядування містом Магдебург Магдебурзьке право починає поширюватися на інші німецькі міста, а потім сягає окремих міст Польщі, Литви, Чехії, Угорщини, приймаючи різні форми відповідно до місцевих умов, звідки і потрапляє на території сучасної України.

Як стверджував М. Чубатий, «українське міщанство в цей період не мало суттєвого впливу на суспільно-політичні процеси. Це пояснюється тим, що вже в XII ст. торгівля з Візантією, котра до того часу була визначальною для українських купців, занепадає. Центри торгівлі переміщуються з Візантії в Західну Європу. Відповідно починає занепадати торгівля, а з нею й міста в Україні. Це відбувається в той час, коли міста в Європі в

економічному плані, навпаки, розростаються й багатшають, а в політико-правовому – здобувають усе більше прав і самостійності, починаючи дедалі більше впливати на суспільно-політичні процеси» [3, с.53].

Слід зазначити, що наявність міст в той період на території теперішньої України була незначною. Однак, саме Магдебурзьке право стимулювало розвиток ремісництва та міст, які почали формуватися в XIV столітті. Це підтверджується тим, що широке розповсюдження Магдебурзьке право знайшло в Німеччині, а потім поширювалося на схід до Польського, Угорського *королівства* та Литовського князівства. Як ми вже визначили раніше, саме ці державні утворення в різні періоди середньовіччя завойовували території сучасної України, де державність утворилась значно пізніше. Захопивши українські території, підкоривши собі населення, вони не надавали прав і свобод, в тому числі й самостійності в організації життя та його управлінні. Свідомством тому є те, що першими в Україні право самоврядування одержують закарпатські міста, які входили до Угорського *королівства* (міста Хуст, Тячів, Вишкове здобули це право в 1329 р.). В 1339 р. Магдебурзьке право одержало нині польське місто Сянок (Санок), в 1356 р. – Львів, потім Кам'янець-Подільський (1372 р.), Берестя (1390 р.), Кременець (1431 р.), Луцьк (1432 р.), Житомир (1444 р.), Мукачеве (1445 р.), Рівне (1493 р.). Теперішня столиця сучасної України, місто Київ, набула цього права лише в 1494 р. До середини XVII століття його мала більшість великих міст України. Але слід зазначити, що за весь період панування Магдебурзького права на території нашої держави далі Вінниці на півдні та Полтави на сході воно не розповсюдилось.

Прагматизм і універсальність Магдебурзького права, з одного боку, та духовна спорідненість українців з європейською культурою, з другого боку, об'єктивно зумовили його швидке поширення на українських землях у всіх сферах життя. Це відбувалося паралельно зі збереженням і розвитком українського зви-

чаєвого права. Однак польські та німецькі впливи зростали тут і в середині XV столітті домінують у Великому Князівстві Литовському. Про це свідчать факти надання українським містам магдебурзького права в повному чи обмеженому обсягах [4, с.56]. Для городян боротьба за надання їм Магдебурзького права була способом одержання визначеної автономії від держави і правової основи для захисту міського населення від свавілля королівських намісників і великих землевласників. Для центральної влади, що здійснював литовський князь чи польський король, надання тому або іншому місту Магдебурзького права стало важливим фактором державного управління, що давало можливість розширювати за рахунок городян свою соціальну базу і здійснювати тиск на феодалську аристократію [5, с.97–98].

Із запровадженням Магдебурзького права зростає роль місцевих органів влади у вирішенні питань місцевого господарства, місцевих фінансів, охорони правопорядку, місцевої адміністрації та судочинства. Соціально-економічну вигоду, яку забезпечувало державі Магдебурзьке право в містах, можна порівняти з вигодою, яку дає сьогодні державі територія, у межах якої підприємницька діяльність здійснюється на пільгових умовах (вільна економічна зона, офшорна зона й под.). спустошена постійними набігами монголо-татар, значна частка державної території перебувала у стані соціально-економічного занепаду, і лише надання вольностей для поселенців із заходу ставало гарантією швидкого виходу держави з руїни. За короткий час міста з Магдебурзьким правом перетворилися в «оazi економічного процвітання» і стали основним джерелом надходжень ресурсів для відбудови знищеної соціально-економічної інфраструктури держави в цілому [6, с.32–33].

В українських землях Магдебурзьке право, на відміну від країн Західної Європи, насправді не повністю звільняло міста від феодалної залежності, іноді воно перепліталось з нормами звичаєвого права. В деяких містах, зокрема західноукраїнських, надання Магдебурзького права супроводжувалося посилен-

ням німецької і польської колонізації, обмеженням прав українського населення. Взагалі в Україні діяла та частина магдебурзького права яка допомагала організувати систему органів самоврядування. Більшість міст використовували форму магдебурзького права, а не його зміст, в них мало що було з німецького права, в основному, регламентувалася тільки система органів самоврядування.

В адміністративно-правовому аспекті запровадження Магдебурзького права передбачало наявність у містах власних органів місцевого самоврядування. Магдебурзьке право могло бути надане містам частково або в повному обсязі, за цією ознакою міста поділялися на ратушні та магістратські. Магістратські міста користувалися повним варіантом Магдебурзького права.

Отже, міста з магдебурзьким правом поділялися на дві групи: міста, де мала місце магістратська управа і міста з управою ратушною.

В містах з магістерською управою органами місцевого самоврядування виступали магістрати, яким належала вся повнота влади. Магістрат керував справами міської адміністрації, суду, господарства, фінансів, поліції тощо та складався із ради, яка займалася адміністративно-господарськими справами, і лави, що відала судовими справами.

Магдебурзьке право в Україні надавало раді широких повноважень: ради забезпечували оборону міста, порядок в ньому, розглядали цивільні справи, вирішували питання господарського життя міста, регулювали торговельні операції, займалися розподілом податків між міщанами та контролювали їх своєчасний збір, санкціонували акти купівлі-продажу нерухомого майна в межах міста, видавали міщанам довіреності на укладення торговельних угод тощо. Кількісний склад ради залежав від розміру міста і коливався від 6 до 24 осіб. Радники обиралися жителями міста. Місця в магістратах посідали найзаможніші. Із свого складу радники (радці) обирали бурмістра, який головував на засіданні ради. У королівських містах підсумки виборів затверджував староста, а в приватно-влас-

ницьких – пан міста. Нерідко старости та пани міст самі призначали радників і бурмістрів.

Лава була судовим органом, до складу якого входили лавники, а на чолі лави стояв вїйт. Суд лавників розглядав кримінальні справи міщан, а також претензії міщан до феодалів.

Взагалі судова компетенція належала і раді, і лаві. За Магдебурзьким правом суд фактично був відділений від адміністрації, але рада зосереджувала в своїх руках і суддівські, й адміністративні функції. Розмежування суддівських повноважень між двома колегіями магістрату не завжди було виразним: як правило, лава виступала як судова колегія насамперед у кримінальних справах, а також цивільних, а рада – як колегія в справах адміністративних та складних цивільних справах.

Головна роль в магдебурзькому праві належала вїйту, який стояв на чолі міської управи, головував на її засіданнях. Влада вїйта складала найважливішу частину муніципального управління, усі жителі міста повинні були підкорятися йому. В містах з неповним Магдебурзьким правом вїйт призначався королем, а якщо місто мало повне Магдебурзьке право, вїйт обирався самостійно мешканцями міста.

Ратушні міста не мали магістрату. Головною посадовою особою в них вважався староста, який одночасно був і вїйтом. Призначався він безпосередньо королем (гетьманом). В ратушній управі не існувало ділення на лаву та раду, а всі їхні повноваження належали уряду у складі двох бурмістрів. В деяких містах існували також Ради мужів – проміжний орган між ратушею та громадою, що складався з поважних представників громади. Наприкінці XVIII століття ратуші мали майже всі міста лівобережжя.

Особливості існування Магдебурзького права стосувалися й порядку його надання. Найбільшим містам воно дарувалося королями (пізніше гетьманами). Проте міська громада могла самостійно викупити у свого феодала право на самоврядування.

Міста, що мали будь-який з варіантів Магдебурзького права, отримували право на ратушу з годинником, крамниці, суспільні лазні,

шинки, право складу. Крім того, одночасно з магдебурзьким правом міста одержують право мати власний герб. Також міста звільнялися від усіх повинностей на користь держави та пана, окрім військової.

Магдебурзьке право за своїм змістом і формою в Правобережній і Лівобережній Україні під впливом місцевих умов, а також норм звичаєвого права відрізнялося від Магдебурзького права, яке застосовувалося в Західній Європі. Перш за все з середини XVII століття з'явилося два основних варіанти міського самоврядування – власне Магдебурзьке право, що діяло переважно на Лівобережжі та Хелмське (Хелминське) право, теорію якого заклав польський юрист П. Кушевич у своїй праці «Право цивільне Хелмське» в 1646 р., переклавши джерела Магдебурзького права польською мовою з застосуванням місцевих звичаїв. На думку А. Кистяковського, Хелминське право було видозміною (шляхом судової практики) права Магдебурзького [7, с.61–62].

Також можна виділити такий різновид Магдебурзького права, як Волоське право, яке надавалося селянам та жителям невеликих містечок.

Тож сільське самоврядування також ґрунтувалося на німецькому праві, але дещо в спрощеній формі. За цим правом панщина замінювалася натуральним податком, а земля переходила в громадське користування.

Представником сільської громади в сільській владі був вїт, який виступав посередником між селом та польським чи німецьким паном. Спочатку пан купував в уряді певну територію, де засновував село, автоматично отримуючи право управляти цим селом і одержувати з нього певні доходи. Ті села, які вже існували й попадали на основі німецького права під панську опіку, також платили власникові землі плату. З часом пани обмежували й позбавляли вїтів їх представницьких повноважень та деяких привілеїв і запроваджували у цих селах панщину і права сільської громади зводили до мінімуму. Отже, за волоською моделлю селом управляли пани – тобто, по суті, існувало вотчинне право [8, с.58].

Пізніше керівником села стає солтис, якому належали адміністративні, поліцейські та судові функції. Магдебурзьке право надавалось шляхом купівлі-продажу або дарування – село передавалось третій особі як винагорода за військову чи урядову службу. Набуте шляхом купівлі-продажу або дарування солтиство ставало власністю у повному обсязі і солтис міг розпоряджатися належним йому майном, його спадковий характер підтверджувався в усіх привілеях [9, с.120–121].

На думку багатьох вчених уведення Магдебурзького права в містах України мало двояке значення. З одного боку, воно сприяло «європеїзації» життя міста, встановленню виборної системи органів місцевого самоврядування і суду, формуванню в Україні основ громадянського суспільства, дало можливість увести життя міста в чіткі правові норми. Але з іншого боку, воно привело до посилення іноземної колонізації й обмеження прав українського населення, витиснення з органів місцевого самоврядування корінних жителів, місце яких зайняли поляки і німці. Крім того, введення Магдебурзького права гальмувало і блокувало розвиток місцевих норм і традицій самоврядування, супроводжувалося значно більшим втручанням центральної влади в життя міст порівняно із Західною Європою [10, с.55].

В. Антонович стверджував, що з магдебурзького права на українських землях було взято лише форму, провідною ж юридичною нормою залишався місцевий звичай. М. Владимирський-Буданов не погоджувався з В. Антоновичем і вважав, що в українських магдебургіях засадами права були саме іноземні джерела, тобто німецьке право цілком витіснило місцеве [11, с.183, 275, 276]. О. Кістяківський, намагаючись примирити ці діаметральні погляди, зазначав, що магдебурзьке право в українських містах було не номінальним, а діючим, тобто воно діяло шляхом застосування судами ручних книг польських юристів, однак воно могло змінюватись від місцевих звичаїв, які часто діяли поруч із ним і його замінювали [7, с.61–62]. Його твердження підтримав Ф. Тарановський [12, с.4].

Отже, переважна більшість істориків, зокрема, В. Антонович, М. Владимирський-Буданов, М. Грушевський, І. Крип'якевич тощо оцінювали Магдебурзьке право, здебільшого, негативно. М. Довнар-Запольський заперечував думку про негативне значення цього права, як «чужого права», що не мало жодного «грунту» в містах України. Він зазначав, що історики перебільшують негативні сторони життя міської громади за німецьким правом і «що питання це слід розглядати більш всебічно». Сприяючи, з одного боку, утвердженню в українських містах іноземців, Магдебурзьке право одночасно впливало й на більш швидке економічне зростання міст [13, с.275–276].

На думку В. Куйбіди, одним з недоліків Магдебурзького права було те, що воно не могло повністю врегулювати відносини, скеровані на розвиток централізованої унітарної держави, потреба якої на той час уже об'єктивно назріла. Керуючись нормами цього права, міська влада була вже не спроможна врегулювати повністю всі види суспільних відносин у галузі територіальної організації держави [6, с.33].

Та все ж таки, поширення Магдебурзького права в українських містах і селах мало і позитивні наслідки. Історія свідчить, важливим етапом процесу становлення організації міських жителів як зовнішньо оформленої системи суспільної регуляції стає формування середньовічного міського права. Не дивлячись на те, що як «самоврядування» цей тип управління може бути охарактеризований до певної міри умовно, це перша історична форма (модель) організації влади. Саме міське право на основі норм Магдебурзького права є поєднанням юридичних наслідків різних аспектів суспільного життя [4, с.63–64]. Надання містам самоврядування було, безсумнівно, визнанням за ними певної суспільної сили, важливої ролі в долях держави. Воно склало цілий етап його соціально-економічної історії [14, с.78–84]. Магдебурзьке право стало найбільш відомою в Європі системою міського права й самоврядування, яке юридично закрі-

плювало права й свободи городян, їхнє право на здійснення самоуправління.

Цілком очевидно, що історична оцінка поширення Магдебурзького права, його ролі і значення в Україні не може бути однозначною. Дійсно, німецьке право не відіграло тієї ролі для українських міст, як в Західній Європі, але воно сприяло виділенню міського населення в окремий суспільний стан, міста отримували самоврядність, судову і податкову незалежність, право власності на землю, пільги щодо торгівлі і ремесла. Наслідком запровадження Магдебурзького права стало виведення більшості міст із-під влади феодалів, князів та воєвод, скасування норм звичаєвого права, утворення та розвиток нових політико-правових форм і методів організації суспільства тощо. Та, найголовніше, Магдебурзьке право створило правову основу становлення і розвитку місцевого самоврядування в сучасному його розумінні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фрицький О. Конституційне право України / О. Фрицький. – К., 2000. – 535 с.
2. Біленчук П. Д. Місцеве самоврядування в Україні (муніципальне право) : навч. посіб. / П. Д. Біленчук, В. В. Кравченко, М. В. Підмогильний. – К. : Атіка, 2000. – 304 с.
3. Чубатий М. Огляд історії українського права. Історія джерел державного права / М. Чубатий. – Мюнхен, 1976.
4. Камінська Н. В. Місцеве самоврядування: теоретико-історичний і порівняльно-правовий аналіз : навч. посіб. / Н. В. Каменська. – К. : КНТ, 2010. – 232 с.
5. Бойко О. Д. Історія України : посіб. [для студ. вищих навч. закл.] / О. Д. Бойко. – К. : Видав. центр «Академія», 1999. – 568 с.
6. Куйбіда В. С. Конституційно-правові проблеми міського самоврядування в Україні / В. С. Куйбіда. – Л. : Літопис, 2001. – 375 с.
7. Кистяковский А. Права, по которым судился малороссийский народ / А. Кистяковский. – К., 1879.

8. Грицяк І. Місцеве самоврядування України в історії та сучасності / І. Грицяк // Вісник УАДУ. – 1996. – № 1. – С. 53–67.
9. Кобилецький М. Магдебурзьке право у селах Галичини / М. Кобилецький // Право України. – 2003. – № 8. – С. 120–125.
10. Місцеве самоврядування в Україні в умовах становлення правової держави : монографія / за ред. Ю. М. Тодики і В. А. Шумілкина. – Х. : Одиссей, 2004. – 392 с.
11. Владимирський-Буданов М. Ф. Німецьке право в Польщі і Литві: [Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII в.] / М. Ф. Владимирський-Буданов. – Л., 1904.
12. Тарановский Ф. В. Обзор памятников Магдебургского права западно-русских городов литовской эпохи. Историко-юридическое исследование / Ф. В. Тарановский. – Варшава, 1897. – 207 с.
13. Довнар-Запольський М. Государственное Хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах / М. Довнар-Запольський. – К., 1901. – Т. 2.
14. Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. / П. М. Сас. – К., 1989. – 452 с.

Кириченко Ю. М. Поширення Магдебурзького права та його особливості в містах України / Ю. М. Кириченко // Форум права. – 2011. – № 4. – С. 361–366 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2011-4/11kjmvtm.pdf>

Досліджено період XIV–XVIII ст. в історії становлення місцевого самоврядування України, сутність Магдебурзького права, його виникнення, поширення та особливості в містах України, а також визначено значення Магдебурзького права для розвитку місцевого самоврядування України.

***

Кириченко Ю.Н. Распространение Магдебургского права и его особенности в городах Украины

Исследован период XIV–XVIII ст. в истории становления местного самоуправления Украины, сущность Магдебургского права, его возникновение, распространение и особенности в городах Украины, а также определено значение Магдебургского права для развития местного самоуправления Украины.

***

Kirichenko Y.N. The Distribution of Magdeburg Law (Magdeburg Rights) and Its Features in the Towns of Ukraine

The period of the XIV–XVIII in histories of becoming of local self-government of Ukraine, essence of the Magdeburg Law, its origin, distribution and features in the cities of Ukraine, and also the value of the Magdeburg Law for development of local self-government of Ukraine investigates.